Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४२८४

Title जैमिनी न्याय माला विस्तर:

Author श्री माधवाचार्य:

Extent २० Age ×

Subject पू० मीमांसा शास्त्रं

जैमिनिन्यायमालाविस्तर प्रथमद्वितीयाध्यायौ

४२८४

4284

F - ९८ — [illegible] 19

तेयस्त्यत्तसविधीयतइतिम्नायात् तेनचविधेयत्वेनविधायकः शब्दः कल्प्यतेच्यतेनाकारइतितस्मात्तद्यतेनांजने मिथ्याधि०
स्तुवेणाद्यस्वधितिनाहस्तेनावद्यतीत्यमी आम्येमांसेपुरोडाशेसंकीर्णावाव्यवस्थिताः व्यवस्थापकाहिसाम्नुवाद्याअव्यवस्थिताः
व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेनव्यवस्थितिः। स्तुवेणावद्यतिस्वधितिनावद्यतिहस्तेनावद्यतीतित्रयेते तत्रावेदेयेधान्यमांसपुरोडाशेषु तह
विधमीस्तुवादयश्चवदानेहेतवः संकीर्णाः कुतः व्यवस्थापकशब्दाभावादितिचेन्मैवं शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात् आख्यातानामेवंवस्तुवतां सा
क्तिः सहकारिणीतिन्यायात्कटेधुके कास्वपाञ्चमुक्तेरसचेल्लौकिकेस्तिजद्रमुशक्त्यनुसारेणाव्यवस्थाकल्पयन्ति कटेश्वासिनेः कोस्य
पायाञ्भोजनेनिधायइतिवदेव्यजलिनामककृतप्रदापजुहूपाशिस्तत्रयचपिद्वहस्तसंयोगोजलिस्तयापित्तरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलि
वन्निम्छिद्रसंयोगेनभवतितादृशोञ्जलौसक्तुनामवकोशाभावात्स्रुतः सामर्थ्यात्तस्रुक्प्रसक्तिद्यात्मकोमध्यगतावकाशोयेतोञ्ज
लिरहितः एवमन्यत्रापिद्रवद्रव्यस्यान्यस्तुवोयोग्यः छेदनीयमांसस्यशस्त्रविशेषः स्वधितिः संहतस्यपुरोडाशस्यहस्तइत्यनेनप्रकारेणा
स्तुवाद्याः व्यवस्थिताः ४२। इतिमाधवीयेजैमिनिन्यायमालाविस्तरेप्रथमाध्यायस्यचतुर्थः पादः॥१॥ श्रीगणेशायनमः प्रमाणा
न्युपजीव्यत्वात्प्रथमेध्यायेरितम्मानाधीनसाधर्मस्यद्वितीयेभेदउच्यते अनेनप्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभावउपपादितः
द्वितीयाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथमाधिकरणेप्रथमवर्णकमारचयति विधिवाक्यपदैः सर्वैरपूर्वंप्रतिपाद्यते प्रत्येकमथ[redacted]
वैकेनसर्वैस्तत्प्रतिपादने फलान्वयित्वात्सर्वैःप्रधानान्वयलाभतः लाघवादेकबोध्यत्वेतत्रैकेषुपहान्तरे विधिवाक्यमहाहार्य

मखिलमन्त्रोदाहरणं विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसंबंधमनाहृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि कुतः अप
वैयस्फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् अपूर्वप्रतिपादनाभावेपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोस्त्येवेति चेत्तर्हि तत्रापि प्रधानान्व न
यित्वमपेतफले प्रधानेपुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति चेन्मैवं अपि सर्वस्यासन्नमहत्त्वादेककल्पनेपि वाक्यभेदापत्तावनेककल्पने गौ
रवं स्यात् तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते पदान्तरं तु तच्छेषतयान्वेति न तु परस्परसाध्यौ। पूर्वपक्षकल्पकस्य सत्पदार्थस्य फलसाध
नतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानि अभ्युपगन्तव्यानीति तथात्वे विशेषमन्तपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानाम
पि प्राप्तत्वाद्धि रूढत्रिकद्वयापत्तिरिति चेन्न उद्भिदा यजेत पशुकामः श्येनेनाभिचरन्यजेत सादावभिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति या
गसाधनत्वाधिगत्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात् तस्मादेकमेवपदमपूर्वप्रतिपादकं नच धर्मभेदचिन्तामनुक्तामपि स्याज्य
किमिति पूर्वचिन्त्यते इति वाच्यं अपूर्वस्यैव धर्मत्वात् द्वितीयवर्णकमारचयति इत्यादि शब्दतो पूर्ववंधीभाववार्थपदादुत तद्व्यादीनां फलार्थ
त्वीनेच्छेदेन त्यपूर्वधीः क्रियाद्वारम्यते द्रव्यफलेन न हि प्रजन्ते भावनावाचिनोप्यूर्वमाख्यातादवगम्यते धात्वर्थव्यतिरेकेण भावनातेतिचे
न्नैतत् सर्वधात्वर्थेष्वनुवृत्तः करोत्यर्थो हि भावनाधात्वर्थैः करणत्वात् समानपदत्वश्रितः इत्याद्यप्रकृतिर्द्वयाधात्वर्थोत्पादनाभिकाद्दृमा
न्नायते सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददातीति तस्मात्सुवर्णो हिरण्यभार्यः श्येनेनाभिचरन्यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादित्रसो राम॰
महिरण्यश्येनचित्राशब्देषु द्रव्यवाचिनां सुवर्णश्येनगुणवाचीश्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ तैरेतैरित्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति कुतः इत्यादीनामसिद्धह २८

पाणां साध्यं फलं प्रति साधनत्वसंभवात् यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलं च तत्साध्यस्यापत्वान्न साधनं भवितुमर्हतीति ततो द्रव्यादीनां फलं
प्रति करणत्वाद् द्रव्यादिशब्दाः अपूर्वप्रत्यायकाः इति मामेनमः क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न समर्थानि यच्च क्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादी
नामोदनसाधकत्वादर्शनात् अतो भावनावाचिना यजतिशब्देनैव साध्यते न पुनः प्रतीयते ननु धात्वर्थ एव भावना तदन्याभावान्न भावना धात्वर्थस्त
स्तां प्रति करणत्वोक्तेः नहि द्वितीयः धात्वर्थातिरिक्तोपाः क्रियापादुर्लभत्वादिति चेन्नैवं सर्वधात्वर्थसंबद्धरूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात् तदुक्तं भा
वार्थ धात्वर्थमतिरेकेणायद्यप्ये यान्त्यम्यते नन्वापि सर्वसामान्यरूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात् तदुक्तं भावार्थः धात्वर्थमतिरेकेण यद्यप्ये यान
वा लभ्यते तथापि सर्वसामान्यरूपेणैव गम्यत इति अन्यैरप्युक्तं सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः अन्योन्यानुकूलात्मा भावना
साध्यरूपिणीति पचतीत्युक्ते पाकं करोतीत्यर्थसंवेदनात् मतिपच्चित्तत्वपाकः पक्तिः पचनमित्येतैः शब्दैः व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसं
ख्यायोगी धात्वर्थः सिद्धस्वभावः करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो लिङ्गाद्युपेतः साध्यस्वभावः तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा यजेत प्रत्ययाद्यो
विहितास्तथा साध्यस्वभावद्योतनाय आख्यातप्रत्ययविधिः स चाख्यातप्रत्ययार्थो यदन्यस्त्वनुकूलः ततो भवितुरादनस्य प्रयोजकव्यापार
त्वात् णिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यनेन भावनायाः स्वरूपमुक्तं अथ यत्नो भावनेति चेन्न रथो गच्छतीत्यत्र तदभावप्रसङ्गात् इति चेन्नमा त
नसत्वाग्रूपयज्ञानाव्याप्तेः उभयसाधारणाद्युदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत्त शब्दभावनायामव्याप्तिः नहि शब्दमविभावकं वेत नस
यः प्रयत्नो वास्ति लिङादेः लेशलोट्तव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावनाख्यो व्याख्यातगता अर्थभावना तदुक्तं अभिधाभावनामाहुरन्यामेव

१२ २

भा·प्र·
२९

लिङादयः अर्थात्मभावनात्वमात्मसर्वाख्यातेषु गम्यत इति किञ्च संसारादिवादिनोपि न स्वरूपेणास्यंदादीनां भावनात्वमाहुः किन्त्वभ्युत्पादानुकूलत्वस्व
रूपं तस्मादस्मदुक्तैव भावनायथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला तस्याश्च फलभावनाया प्रत्ययवा
च्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्प्रकृत्यर्थः करणं तत्तद्धात्वादितत्पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात् साध्यरूपोपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननि
29 ष्पादितः सन्नशक्नोति फलं साधयितुं द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थात्तादर्थ्येन हृष्ट एवोपकारः इत्यादिनिष्पादितेन धात्वर्थेन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलो
सं त्पन्नोत्पाद्यं यमनुकूलव्यापारात्मकृतिराख्याभिधेया फलोत्पादनासंपेंच आख्यातत्वमनन्तमेनेकेनापि नाभिधीयते सर्वधात्वर्थानुयायिव्यापारत्वेन भा
त वनायाः प्रकृत्यर्थमात्रे क्लिष्टशक्त्या अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेन्न प्रतिधात्वर्थविलक्षणरूपत्वात् अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यं
अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागौ प्रति अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्ततां नाम नैतावता प्रकृत्यर्थसा
— मान्यं तन्त्रं भवति तस्माद्विशेषरूपात्सामान्यरूपाच्च पचादिधातुवाच्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना तत्यागमितिप्रयोजनतेत्याख्यातसमाभावये हिंसार्थोभ
वति तत्र किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदिति आकांक्षापाक्यांगं भावयेद्यागेन भावयेदग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं संपाद्य भावयेदित्येवं
भावकरणेतिकर्तव्यतासमर्पणेनाकांक्षापूरणात् प्रकरणाम्नातः सकलः शास्त्रसंदर्भो भावनावाचिनाख्यातस्यैव भूषणं भाव्यादेशत्रयवती से
यमर्थभावनेत्युच्यते सा स्वर्गादिफलस्य शाब्दभावनायाभाव्या विधायके लिङादिकरणे अर्थवादस्मरणादितास्तु निरितिकर्तव्यता सैव शाब्दभावना लिङादि राम·
भिरेवगम्यते अर्थभावनास्वैरख्यातप्रत्ययेन गम्यत इत्युक्तं तत्र स्वर्गार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कमिषोगादिरेव गम्यते प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं त्विति यो पा २९

श्रुत्या तथावश्यमेतद्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकाम इति तत्र करणात्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न संभवतीत्यभिधास्यते त
स्मादाख्यातमप्यसंयोगात्प्रावाचार्यपदादपूर्वं गम्यते चित्राप्रयोजनेऽनुपूर्वं पक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिधिभावः सिद्धो नेनुतत्स्यादिति द्वितीयाधि०॥ अ
दस पूर्वे सं [redacted] प्यावसंशये सति नास्तितत् मानाभावात् कालेयागास्तिधिश्चाकालात्प्रमाणात: क्षणिकस्याविनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पने विरुद्धमानान्तरेणा ना
न । अयोपूर्वस्य कल्पने । अथवा तदनन्तरमापत्तिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते अपूर्वमिति तन्मेऽदः प्रक्रियातो वागमतो । पूर्वाधिकरणोक्तवर्णकद्वयेन यदिद
मुक्तमपूर्वं स्यैकमेव पदं यत्तावके तत्र यजेतेत्याख्यातान्तेभावार्थपदमिति तदनुपपन्नम् अपूर्वे सन्दिग्धे मानाभावात् यजेतेत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्य
नो ६ याभ्यां करणभावयोरभिधानात् अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वविनष्टस्यानुपपन्नमिति चेन्न शास्त्रप्रमाणेन तदुपपन्नेरिति मोक्ष
त्वम: दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तत्तीयाश्रुत्यानियत्यागस्य स्वर्गसाधनत्वमिति तद्यथोपपद्यते तथावश्यं भवतापि कल्पनीयमन्तरा क्रियावत्फले याग
स्यावस्थानं कल्प्यते किं वाविनष्टस्यापि स्वर्गसाधनत्वाद्य: यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न द्वितीय: मनयोर्द्वयसो: प्रत्यक्षसदर्शनात् अ
त्वमानान्तरविरुद्धार्थत्वदोषकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनेऽन्याय: कल्पितेऽप्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्वि
रुद्ध्यदिति चेन्न यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमिति निर्णीकारात् न लघुघमनि निपातनेनपारंवान्तरव्यापारयो: सच्चैकुठारस्य साधनत्वमपेति यदि व्यापा
रवत: यागस्य नाशव्यापारो न तिष्ठेत् तर्हि यागजन्यां काञ्चित् शक्तिरपूर्वमस्तु शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धं उद्यम्य यवहितेऽप्यग्नौ दा
हकत्वाङ्गीकारात् यथा गार्जन्यमग्नौ धूमे शान्तेऽप्यग्नौ रेखाजनं चक्रे तेनेत्यायागजन्यमपूर्वं न हेपियागे कर्त्रीपातमनुवर्त्तनान्तस्मादस्य

१२

न्या॰ मा॰ ३० पूर्वं तद्विशेषस्तु संप्रदायसिद्धया प्रक्रियया वगन्तव्यः तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्यैरियं दर्शिता प्रथमं तावत्सकलवाक्येन कर्मणः फलसाधनता बोध्यते
यागेन स्वर्गं कुर्यादिति कथं विनश्वरेण फलं कर्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कल्प्यते कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति न
चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधं फलापूर्वं समुदायापूर्वं उत्पत्त्यपूर्वं अङ्गापूर्वं चेति येन स्वर्ग आरभ्यते तत्फलापूर्वं अमावास्यायां त्रयाणां या
30 गानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः सहसफलापूर्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प्यते यत्तयो
रेकैकस्मारम्भाय एकैकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते या
नि तेषां चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासंभवादङ्गापूर्वाणि कल्प्यन्ते यानि तत्र चत्वयं विभागः सन्निपत्योपकार
काणि अवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वं निष्पत्तौ व्याप्रियन्ते तद्द्वारेण फलापूर्वं आरादुपका
रकाणि तु प्रयाजादीनि तूत्पत्त्यपूर्वमथः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्त्यावश्यमाहकाराणि से
कस्य सम्भावनस्यैक्रियन्ते अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वप्रक्रियावगन्तव्या अत्र च यागक्रियायाः स्वरूपपरमाणूनामसंश्लिष्टानां यावत्फले नियोगात्वं
नापूर्वमिति चेन्न तत् मानहीनं क्रियासौ स्थं नियोगस्तु लिङादिनाभिधेयः स्वर्गयागादपूर्वं कार्यमस्मात्तः गुरुणा यत्त्रिपोत्ताख्यमपूर्वमभि
प्रेयैतत्त्र्याप्तिकृतः अत्यन्तगौरवतत्तरापूर्वं फलनिष्पत्तेः नच यागनाशात्कथं फलमिति द्विरिति वाच्यं नहि यागक्रिया सर्वात्मना नश्यति किंतु सूक्ष्म राम
रूपेण नादृश्यमानो स्वर्गादेहारम्भकेषु यागसंबन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्तृगतं चात्मनि वा अवस्थाय फलमारभत इति पूर्वः पक्षः नैतद्युक्तं कार्या ३०

र्थप्रमाणाभावात् न च नियोगेपि मानाभावः शंकनीयः वैदिकलिङ्गादीनां तदभिधायकत्वात् ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविकामस्य फल
साधनमपूर्वमस्ति ॥ तृतीयाधि० अवघातादिना पूर्वमुत्साधं विघातेन वा यजत्यादिवदस्य ववाक्यवैयर्थ्यमनया । दृष्टेनुषविमोके नापूर्वं द्रव्य
तत्र ततः स्याद्यज्यादिवैषम्यं नियमापूर्वहेतू च दर्शपूर्णमासयोः अपेते व्रीहीनवहन्ति तंडुलान्निष्पन्नीति तत्र चावघात एव ग्राह्यः अपूर्वजनके वि
हितत्वे धात्वर्थत्वाद्यजत्यादिधात्वर्थवत् विषये विधिवाक्यवैयर्थ्यरूपो बाधकस्तकौविगतव्यः तुषविमोकस्य लौकिकोपायेनापि सिद्धत्वेनना
दृष्ट्यवघात एव तस्यायो विधिरर्थः स्यात्तस्मात्तस्यापूर्वमिति प्रापितक्रमः इहफले संभवत्यपूर्वं न कल्पनीयं यजत्यादिरदृष्टान्तस्तु विषमः तत्र हि क्रिया
त्वं प्राधान्येन द्रव्यपारतंत्र्याभावात् अपूर्वसाधनं क्रियायाः प्रतीतेः इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या व्रीहीणां मोक्षितत्वेन प्राधान्यावगमात् द्र
व्यपरतंत्रावघातो द्रव्यगतातिशयं कुर्यात् न तु सर्वं जनयति न च विधिवैयर्थ्यं नखनिर्भेदादिना तुषविमोकसंभवे अवघातेन सौकर्यमिति वा
येन नियममात्रस्य नियमस्यापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् तस्मात्तत्रावघातादिजन्यमपूर्वं ॥ अधि० द्वितीयां सक्तुवच्छक्तानियोगेनीयते क्रिया सा
स्यादिति न मंतव्यं इह ह्यत्रोपपद्यते सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीया याभंक्त्वा क्रियाप्राधान्याय सक्तुभिर्जुहोतीति तृ
तीयात्वेन परिणामो वक्ष्यते तथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति द्वितीया मंत्रप्रधानभूता क्रियाद्रव्यव्यवधानं मन्त्रेण सा सा दैव नियोगेऽन्वेतीति चे
न्नैवं वैषम्यान्न च होमेन सक्तुषु संस्कारो न भवति भस्मीभूतानामन्यत्र विनियोगासंभवात् दृष्टसंस्कारकर्मत्वं परिसंकेऽरदृष्टे तुष तु २
विमोकसंस्कार उपपद्यते व्रीहीणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसंभवात् ॥ चतुर्थाधि० संमार्ष्टि स्रुच इत्यत्र च किं प्राधान्यरूपकर्मता गुणकर्मत्व

को १ सं

न्या० मा
३१

मथवादृष्टाभावे ऽवघातवत् । गुणत्वेन हि संमार्गं प्रधानं तु प्रयाजवत् अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्द्वितीयपक्षे दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः
संमार्जनमाम्नायते स्रुचः संमार्ष्टीति तत्र संमार्जनं प्रधानं कर्म कुतः गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च सूत्रकारो हि कर्म
णां शिष्टं प्रतिज्ञातवान् लक्षणं पृथक् सूत्रयामास तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्
यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति यैः कर्मभिः द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेष्यते तेषु कर्मसु गुणत्वं कुतः तस्य द्रव्यप्र कर्तिरो
धानत्वात् द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः यथा तस्मात् आहवनीयमादधातीत्यादौ पुणाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्नि
ष्पत्तौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टं प्रयाजादिषु तु वैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वं एवं संमार्गस्यावघातेन तुल्या व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टसंस्कारस्तथा सं
मार्जनेन जुह्वादिषु किंचिदतिशयं न पश्यामः अतो ऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः स्रुचः इति द्वितीया
कर्मकारके विहिता कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात् क्रतुसाधनत्वेन चाप्रक्रमो ईप्सिततमत्वं अ स्तु
तः प्रधानभूताः स्रुचः तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति यदि तु स्रुक्षु दृष्टातिशयो न प्राप्नोति तर्हि पूर्ववत्कल्पनीयः पंचमा
धि० प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणत्वात्तत्प्रधानता दृष्टादृष्टवस्थ्यतिरेकेण गुणत्वात्तत्र शस्त्ररूपाः स्तुत्यर्थत्वेनातिशयाधायकाः श्रौतार्थबाधनात्तेनादृ ता
ष्टमपेक्षापि प्राधान्यं स्तुतशस्त्रयोरिति पूर्वपक्षः । ज्योतिष्टोमे आज्यप्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति प्रउगनिष्केवल्यशब्दाभ्यां राम०
विशेषनामनी आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ अप्रगीतमंत्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमंत्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं तयोः स्तुतिशस्त्रयोः गुणकर्मत्वे ३१

31

पुरोऽकृतः तुषविमोकवद्दृष्टार्थलाभात् पठ्यमानेषु मंत्रेषु अनुस्मरणेन देवता संक्षिप्यत इति प्रातरनुमः स्नानव्यापादेवतायाः स्नावैकैर्गीतः से
वेधकीर्त्तने नेस्तौति शंसति धात्वोर्वाच्योऽर्थः यदि मंत्रवाक्यानि गुणसंवेधाभिधानपराणि तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभात् स्तुतिरनुपहीना भवति य
द्यानुगुणाहारेणानुस्मरणोपदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मंत्रवाक्यानि स्युस्तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् लोके हि देवदत्तस्य गुणैर्वेदाभिज्ञस्तु के
स्तुतिः प्रतीयते तस्य वाक्यस्य गुणसंवेधपरत्वात् यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता पश्चात्तु वेदीत्यमाने प्रत्याहोनस्तुतिप्रतीतिः तस्य वक्तुर्वेदसंवेधव्यापारेण
देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंवेधपरत्वाभावात् तत्र तस्माज्जैमिनिरेवं प्रकाशे पत एषोऽर्थः एवं प्रकाशे पहितेसंविधार्थे पर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो
बाध्येत ततो धातोस्तुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमस्तु पतत्वंतत्रहत्प्रयोजनेनास्तीति चेत्तत्रोच्यते एवमस्तु षष्ठाधि॰ देवतास्वरूपाभिधी
जतेऽस्माख्यातं तु मंत्रगं विधायकं न वाक्येन समन्वात् तद्विधायकं पल्लु वाहः सीणाशंक्तिने विधि त्रिविधं ततः आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणक
र्मगुणि॰ अयं मंत्र आम्नायते देवतास्वरूपाभिधीजतेऽदातिच स्तोगिन्नामि मह्यं परलोकेऽवतिष्ठत इति तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातं परं प्रधानगुण
कर्मणोरन्यतरस्य विधायकं तथा मंत्रगतमपीति चेन्नैवं यल्लुह्यादिना विधिशंके सेणालानसन्निहिय ल्लुः इतस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते न
तु विधायकत्वं यल्लुद्दारेशात् हि शहेनोत्तमपुरुषामंत्रणादयः बर्हिर्देवसदनं दामीत्युत्तमपुरुषः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यामंत्रणमेवं ब्राह्मणा
पिपसोमेयहविरानिर्मा व्वैहि स्युदोहरणोपं तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकं वैसंवृ द्वावेव प्रकारौ न भवतः किंतु त्वं
अभिधायकत्वमित्यस्त्यन्यस्तृतीयः प्रकारः तेन मंत्रगताख्यातस्य विधायकत्वं॰ सप्तमाधि॰ अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपायेति मंत्र एष लसणो नास्ति
सचते गोपतिः सहेति। अस्य यमर्थः॥ गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव नाभि:४५४

क्तिवा स्यनास्येतदस्मादेवाराणात् याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं तेनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुंजते आधानेऽहमाम्ना
यते अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपायेति तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसन्ताय
कपिंजलानालभत इत्यस्य मंत्रत्वप्रसंगाद्विधिरूपत्वादव्याप्तिः मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेतिव्याप्तिः एवमसिपदान्तो मंत्र उत्तमपुरुषान्तो मंत्र इत्यादि
लक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेन्मैवं याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति उ
प्रयस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीले पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमंत्रणोपेताः अग्नी त्र
दग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीदित्यादयो विचाररूपाः अम्बे अम्बिके अम्बालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः
पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः एवमन्यदप्युदाहार्यमीदृशेष्वसन्नविजाती
येषु समाख्यानमन्त्रेणानान्यः कश्चिदनुगतो धर्मो भवतियस्य लक्षणलमुच्यत लक्षणप्रायोपयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दर्शितः ऋषयोऽपि पदार्थानां
नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चित इति तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं । अष्टमाधि० नास्ति त —
द्ब्राह्मणस्य लक्षणं विद्यते यत्वानास्ति यतो वेदभागा इति क्लृप्ते परिभावितः मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः अन्यद्ब्राह्मणमित्येतन्न
वेद्ब्राह्मणलक्षणं । चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवींषीति तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति कुतः वेदभागानामियत्तानव राम
धारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् पूर्वोक्तो मंत्रभाग एकः भागान्तराणि बकानिविवित्सर्वेह ३२

ब्राह्मणं तु संग्रहीतानि हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः तद्दध्नो दधित्व
मिति निर्वचनं अमेध्या वै माषा इति निंदा वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा तद्व्यचिकित्सन् जुहवानी३ माहौषा३मिति संशयः यजमानेन संमितौदुंबरी
वक्तु वाक्य भवतीति विधिः माषानेव मह्यं पचतेति परकृतिः पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्
निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना एवमन्यदप्युदाहार्यं न च हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणं मंत्रेष्वपि हेत्वादिसमावात्तथा हि इं
द्रो वामुशतीति हीति हेतुः उरा निषुमेही रिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं मोघमन्नं विंदते अप्रचेता इति निंदा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा
अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३दिति संशयः कपिंजलानालभेत इति विधिः सहस्रमयुतं ददिदिति परकृतिः यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति पुराकल्पः
[illegible]पत्र इति करणबहुलं ब्राह्मणमिति चेन्न उरु सहस्र इस्सेध्या इत्संपत्र इति ब्राह्मणे गायेते तस्मिन् ब्राह्मणे नगणत्वमंत्रेति व्याप्तेः इत्साह स्म तेन तवा केना
पस्थितं ब्राह्मणमिति चेन्न राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोर्मंत्रयोरतिव्याप्तेः आख्यापिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न
यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मंत्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागाविति संगीकारात् मंत्रलक्षण
स्यापूर्वमभिहितत्वात्तदवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति नवमाधि० ॥ अहं प्रवरनाम्नां किं मंत्रत्वमस्त्यथवा नहि मंत्राः स्तहेकवाक्या
त्वान्मंत्रलक्षणाक्रांतत्वात् । आग्नेयं जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मंत्रस्य यचोरूपा यजुष्टं निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः अदीहि व्यायब्राह्मणा इत्यस्य
मंत्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषवन्तदीयप्रवरं चैवं पठंति अग्ने देवस्तोऽमुष्मयुत्तोऽमुष्यपौत्रोऽमुष्य नप्ताऽमुष्याः पुत्रोऽमु मुष्याः पौत्रः

१६

दि
भा०म
३२

वि
33

ष्यानेत्येतिअंगिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रइतिच एषामूहप्रवरनामधेयानांमंत्रत्वमस्तिकुतः मंत्रेणास्वहेकवाक्यत्वावगमादितिचेन्मै
वयातिकप्रमिहिरूपस्यमंत्रलक्षणस्यैतेष्वभावात्‌ननध्येतारऊहादीन्मंत्रकांडेधीयतेतस्मात्त्वास्तिमंत्रत्वंशमेकादशाद्वादशाधि० नर्कृसा
मयजुषांलक्ष्मसांकर्याद्विविंशकिंतेपारस्मृगीतिः प्रश्लिष्टपाठइतस्ससंकरः इहमाम्नायतेअहेतुश्रियमंत्रेमेगोपायपय त्वषयहेविदाविदुः॥ऋ
चःसामानियजूंषीतित्रीन्वेदान्विहेतीतित्रिविदः त्रिविदांसंबंधिनोध्येतारस्तेविदास्तेचयेमंत्रभागाऋग्गणादिरूपेणत्रिविधमाहुस्तंगोपायेतियो
जनात्त्रविधानोऋक्सामयजुषामव्यवस्थितलक्षणानास्तिकुतःसांकर्यसमुद्भवपरिहारात्‌अध्यापकप्रसिद्धेःस्वेदादिषुपठितोमंत्रइतिहि
लक्षणांवक्तव्यंतत्रैकोंदेवोवःसवितोत्पुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरित्ययंमंत्रोयजुर्वेदेसंप्रतिपन्नःयजुषामध्येपठितः
नचतस्ययजुष्ट्वमस्तिछंदोबद्धत्वेनपादबद्धत्वात्‌ एतस्मात्सामगायन्त्यास्तइतिप्रतिज्ञायकिंचित्सामयजुर्वेदेगीतंअक्षितमस्यच्युत
मसिप्राणसंशितमसीतित्रीणियजूंषिसामवेदेसमाम्नातानितथागायमानस्यसाम्नआश्रयभूताऋचःसामवेदेसमाम्नायंतेतस्मात्सास्ति
लक्षणमितिचेन्नपादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात्पादबंधनार्थबंधनेनोपेताश्चवृत्तमंत्राऋचः गीतिरूपामंत्राःसामानिदृक्त्वगीतवर्जित
त्वेनप्रश्लिष्टपठितामंत्रायजूंषीत्युक्तेनक्वापिसंकरः॥ तत्रपादशाधि० प्रोक्ततागीतासावर्यविनिगदश्चतुर्विधाहृद्दिःयजुर्वीचेत्स्वधर्मस्यमेदाद
सचतुर्थीता परप्रसादनार्थत्वादुच्चैस्त्वयजुर्भवेत्‌तहससरोन्वयुक्तत्वात्त्रैविध्यमितिसुस्थितं। मेधातिथिसामादयेध्मावर्हिरुपसादयअग्नी भा०म
देवान्विहरवर्हिस्तृणाहिदेवाआगच्छहविरूआगच्छेत्यादयोनिगदाख्याम्नाताःपरसंबोधनार्थामंत्राः निगदाःएतेचपरोक्षंमःऋग्यजुः ३३

सामर्थ्याद्बहिर्भूतास्तु तुर्यप्रकाराः कुतः पादगीत्योः ऋक्सामलक्षणयोरभावात् प्रश्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणप्राप्तत्वेपि धर्मभेदेन यजुष्ट्वेन
भावानुपपन्ने उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति चेन्न ब्रूमः बहिर्भूतलक्षणामेध्यं तापरिव्राजकन्यायेन तरिसत्र ससेव परिव्राजका
नां ब्राह्मणरूपेषु ज्ञानिमित्तो विशेषो यथा तथा निगदानां यजुर्लक्षणयोगेन लिन यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः ततो न चा
तां त्रैविध्यं सुस्थितं चतुर्दशाधि० देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमर्थैकत्वा ऐकमत्ययोजकस्याकाङ्क्षाधलेन भिन्नता विभागे सति साकाङ्क्ष
स्यैकार्थत्वे प्रयोजकं तस्माद्वाक्यैकवाक्यमेतेन यजुर्वत्तो व्यवधार्यते। दर्शपूर्णमासयोराम्नायते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता
भ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्तीति कुतः एकत्वनिपातकस्य उद्बोधत्वात् अर्थैकत्वाक्यैकवाक्यैकमयोजकस्याद्विति चेन्न
एकस्मिन्नदृतिव्याप्तेः पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामनेकत्वे बहूनां समभवेन वाक्यभेदः स्यादिति चेन्नैव यद्विभागे साकाङ्क्षत्वं विभागे चैकार्थ्य
तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुरेकत्वात् विभागे साकाङ्क्षमिति सूत्रेणेति आप्ति स्यात् येनार्थेन समर्थनेन कृतो मिथ्याजलस्य धारणा पूर्वोक्तस्य यामित
ति स्मिन्नीदृग्मते प्रतिं छ ईशीहीरणामेधं सुमनस्यमानः इत्यत्र चतत्स्मिन्निसाहि पदसमूहस्य विभागतः तिमह्नेत वाचितं ब्रह्मार्थ निराशायाय एवं पद
समूहस्य साकाङ्क्षत्वमस्ति अतस्तद्वद्धत्वेभ्य कार्यमिति च्युतेन हि तत्रैकार्थत्वमस्ति एवंसमूहस्य सर्वत्र करणमर्थं उक्तं रेसमूहस्य पुरोडाशप्र
तिष्ठापने स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इत्यत्र पुरोडाशस्य सुशेवस्य वृष्टेविपाग्नमर्धसारं मृतपुरोडाशस्थ ऋद्ध्यः अत्र पदसमूहयोर्वाक्ययोरेकवाक्यत्वमुभयथापि सिद्धं तदेकार्थ
मिति सिद्धमेकवाक्यस्थ एकार्थमित्युक्तेति आप्ति स्यात् भागो वा विभज्यते पश्चाभिर्जलिसन्याणि भिन्नमेतेन संभवतो पदसमूहस्य

ति

दि
न्या॰मा॰ ३५

34

स्तात्पर्यविषयस्य स्वविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात् द्व्यवच्छेदे तु विभागे साकांक्षमित्युक्तं प्रकृते लग्नेयज्जुष्टमित्यादिसमन्वहे पथक्कृते तु एकीभूत्वे स्यादिति
समन्वहः साकांक्षा भवति एकीकृतेन तु कृत्स्नस्यैकएव विनियोगोर्थः एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानिपतत्परिमाणस्य यजुषः समानेतिसूत्रं तु शाकं
पंचदशाधि॰ इषेत्वादिर्मंत्रएकोभिन्नो वेकः क्रियापदैश्च सत्तथा स्मारकत्वादेकार्थस्य कल्पनात् छेदने मन्त्रे चैनो विनियुक्तो क्रियापदे
अध्याहृते स्मारकत्वान्मंत्रभेदोर्थभेदतः इषेत्वोर्जेत्वेतिस्मृत इत्यपि परसमुदाय एक मंत्रः कुतः अध्याहृतार्थैलेनैकस्यैवार्द्धस्य कल्पनेनत्वा
घवात् नवोत्पृथक्स्वत्वसादिमंत्रवदत्तु त्रैष्टुभार्थस्मारकत्वे सम्भवति क्रियापदाभावेन तदर्थमन्तो समावाक्ये तिमामेवं नमः इषेत्वेतिछिनत्ति
ऊर्जेत्वेसत्तुमार्ष्टीतिपलाशशाखापास्य इत्यमाज्ञेनपारेनविनियुक्तेन तत्तद्विनियोगादित्यत्र अनुमानज्ञीसेव क्रियापदेध्याहृते तेमस
वृत्तेपाथे स्मारकत्वात् अर्थभेदेन वाक्यभेदाद्यजुर्मंत्रभेदः इत्यमामापात्रापमो पलाशशाखेत्तां छिनत्ति प्रभुज्जे रसापचलापपा लाम तुमा
र्जीत्यर्थभेदः एवमाद्रुपैरेनेन कल्पितामाणेयनेन कल्पितामित्यादौ लूनिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वे प्यागुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवाक्य
भेदयोः सत्त्वेन लूनी वाचयतीति लूनिवहुलस्यो दितत्वाद्य पञ्चमे द्वादशः षोड॰ शाधि॰ यानेत्र अग्नेर जेसध्याहारोपदृष्टत्रुषजनेत तत्रिस
न्निशेषस्याध्याहारात्वलौकिकः वेदाकांक्षा परागाणिपा वेदेनेत्यनुषंजनेन अन्यशेषोपिवुद्धिस्थो लौकिकस्तु नेनाहृतः ज्योतिष्टोम उपस
द्दोमेष्वेवमाम्नायते या ते अग्ने यशया तनूर्वर्षिष्ठा गव्हरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने
हराशया इत्यपमर्थः अयमाररजोत नहिरापि नचानिमिता अग्ने तत्तिस्वस्तनवः ता आसायायेयमुक्ता तनूः सातिशयेन महद्दागह्वरे नी स्था

रा॰म॰ ३५

दृष्टेलोहेवस्थितानयानन्वाक्षुत्तिपासेत्उपपातकंवीरहत्यादिमहापातकंहतवानसीतितथाचब्राह्मणोऽग्रवचो अपावधीत्वेषंवचोऽस्मा
वधीत्त्वाहेतिश्रुतानपियासहवाउग्रवचः एनश्चैवेरहसंचलेषंवचइतितत्रस्वाहान्तः प्रथमोमन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकांक्षः द्वितीयस्तृतीययो
राकांक्षा पूरणपि तु प्रसिद्धतालौकिकोवाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः नहितन्नवेषिष्ठेत्यादिभागस्तयोरन्यतरयोग्यः तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादितिप्राप्ते अमः
वैदिकयोर्मन्त्रयोराकांक्षा वैदिकेनैववाक्यशेषेण पूरणीया न तत्र तन्नवेषिष्ठेत्यादिभागउभयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते यद्यप्यसावन्यशेषस्तथापि वैदि
कस्थः सन्कल्पनीयादध्याहारात्सन्निकृष्यते तस्मादनुषंगः कर्तव्यः सप्तदशाधि० नानुषंगोऽनुषक्तो वाच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ चित्पतिस्त्वेत्यन्नकां
क्षावैतानात्रानुषज्यते करणत्वे क्रियायेसंक्षिपावैकाघ्नातिति मन्त्रत्रयेपतस्मच्छिद्रासर्वशेषानुषज्यते ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणेपठ्यन्ते चित्प
तिस्त्वापुनातु वाक्पतिस्त्वापुनातु देवस्त्वासविता पुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेण वसोः सूर्यस्यरश्मिभिरिति तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः
प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते कुतः निराकांक्षत्वात् नहि चित्पतिस्त्वापुनातु वाक्पतिस्त्वापुनात्विसनयोः शेषिणोः संपूर्णवाक्ययोः का
चिदच्छिद्राकांक्षास्तीतिप्राप्तेऽब्रूमः सोऽभूदच्छिद्रेणेत्याकांक्षा न तथापि शेषस्याकांक्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तकरणत्वे हि क्रियापेक्षते क्रिया
च पुनात्विसेषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेकातत्पाक्रियपायोसंबद्धः शेषः क्रियाद्वारात्तृतीयमन्त्रे निरपेक्षः पियथान्वेतितथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हतीतितस्माद
स्त्यनुषङ्गः अष्टादशाधि० गच्छतामितिशाहस्मानुषंगोऽस्तिनवोपरिसंयतस्तपतिरित्तत्रयोग्यत्वान्नोक्तिपूर्ववत् तदेकवचनं तमधमन्त्रे
ऽग्नीसमेनहिनान्वेतितद्धावोपननोपर्य्यनुषज्यते। अग्नीषोमीयपशावाश्रपतेसतेप्राणोवातेनगच्छतात्समङ्गानिपजत्रैः सयज्ञप

द्वि

मा॰ मा॰ तिराशिषेति अयमर्थः भोपभोतवश्रारोगो वा तेन वाक्येन वा पुनः संगच्छतां तवत्वदयाद्येगानियागविशेषैः संपुज्यन्तां यजमानप्रतिराशिषो वा संयुज्य
३५ तामिति तत्र यजमानप्रतिरित्यस्मिन्नन्तृतीयमंत्रे समिष्टुपसर्गस्य क्रियापदाकांक्षत्वात् प्रथममंत्रगतस्य गच्छतामितिपदस्यैकवचनान्तस्य यजमानपति
शब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद्बुद्धिस्थत्वेन सन्निहितत्वात् आकांक्षासन्निधि । योग्यतासम्भावेन क्रियापदमनुषज्यते इति प्राप्ते ब्रूमः प्रथममंत्रे व
हुवचनान्तेनाग्नीत्येनान्वेतुमयोग्यत्वात् तद्यावायेन तु बुद्धिसन्निध्यभावात् नास्त्यनुषङ्गः ततो द्वितीयतृतीयमंत्रयोर्ययोचितवाक्यशेषोऽध्या
35 हर्तव्यः इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति । शब्दान्तिपजन री
त्याद्ये भावनैकप्रमतान्पत्ताख्याख्याते क्यान्दैकत्वे धातुभेदोऽप्रयोजकः धातुभेदेनाभिन्नलमाख्यातेन रूपते ततः उत्तमेकाऽरक्तलाभ्यघंते भाव
नाभियः इहैकप्रकरणगतान्यपपीयधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजतिददातिजुहोतीत्यादीनुदाहरणानि चैवं श्रूयन्ते सोमेन यजेत हिरण्यमात्रे
याय ददाति दाक्षिणानि जुहोतीति तेषु भावनावाचिनामाख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तं न च धातुभेदाद्भावनाभेदः तद्वाचित्वाभावेन धातो
रप्रयोजकत्वात् इति प्राप्ते ब्रूमः आख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकं तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नं न हि बहूनां धातूनामुपर्येकमाख्यातं प्र
त्ययः श्रूयते नापि व्याकरणे धातुसमूहादेकमाख्यातं विहितं तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषाविरक्तत्वेनासन्नानां भावनावाचित्वेन
पजहा नहीम भावनापरस्परं भिद्यन्ते अथ गु॰ नियोगैकत्वात् शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत्र धातुभेदाच्छास्त्रभेदो नियोगो भिद्यते वलात् ॥ एम
कर्मभेदचिन्तानाधार्यर्थः किंतु शास्त्रभेदचिन्तेति गुरोर्मतं तत्र यजतददातिजुहोत्यादिस्वेतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्रान्तेनोनि ३५

य

योगवाचकत्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थकत्वं शास्त्रमेकमिति पूर्वः पक्षः प्रतिधातु लिङ्. प्रत्ययस्याभिन्नत्वादाख्यातानुबन्धभेदे
नतद्धि शिष्टनियोगोपि भेदस्य वारयितुमशक्यत्वात् यानि योगानुसारि शास्त्रं भिन्नमितिराद्धांतः द्वितीयाधि० समिधोयजतीत्यादावेकत्वमुत भि
न्नता धातुप्रत्ययोरैक्यादेकत्वे भिन्नताकुतः अभ्यासात्कर्मभेदोत्र नामत्वान्न विधिगुणयोगविधिलंघ्रुतितो माविसंनिधेरनुवादता इति पूर्वो
मासयोः स्रुप[redacted] ते समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति तत्र पंचकृत्वः अभ्यासो यज
तिपदस्य श्रवणे तत्र यजति इदं तीतादि पदेषु रूपधातु भेदो नास्ति येन भावनाभेदः आशंक्येत तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेन्नैव
यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात् कर्मैकत्वे अभ्यासो निरर्थकः स्यात् अथोच्येत समिधो यजतीत्यनेन प्रयुक्तमप्रकृतेन वाक्येन विहितं समिन्नाम
कं यागमनुवदति नेष्य नुर्मि यजतिपदैरन्वयतन्न नपादादयो देवताः हृतायाद्रव्यरूपा वा गुणाः श्रूयन्ते तावि कल्पिता विधीयन्ते ततो नुवादार्थत्वान्ना
भ्यासवैयर्थ्यमिति तन्न तनूनपादादिशब्दा नायागनामधेयत्वेन गुणविधित्वाभावात् नतावद्देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात् ॥
नापिद्रव्यविधिः तृतीयात्वाभावात् ततो निष्ठा तन्नेहाती तादाविव हितीयानां नाप्रकृतंनामत्वं यत्तु चतुर्थ्या मुपरितनानां पूर्जातिपद्दानामन्
वादकत्वं तदसत् तेषां विधायकत्वान्नयथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वश्रुतानां प्रतीयते तथा न्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वश्रोतव्यं नत्वनुवाद
त्वं पुरोवादस्य समिधो यजतीत्यस्य सन्निधिना वाक्यमिति सन्निधिश्रुत्योरेव बलः विधित्वे चशब्देवाक्य विहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य
पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयंते नत्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः संपद्यते न त्वभ्यासात् तथा सति वक्ष्य

द्वि

न्या॰ मा॰ ३६ माणाधिकारेण संकीर्तितमेवं वैषम्यात् अथैषम्योतिरिक्तस्मिन्वस्यमाणोदाहरणो याग आवगमात्प्रागेव संज्ञा खावगमात्संज्ञायाः कर्मभे
देहेतुत्वमिह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागो यवगतेषु भेदचामावास्यादवगते भिन्नानां यागानां नाम स्मित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तन्न नया
दादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते तस्मादमावास्यैवात्र भेदहेतुः ॥ तृतीयाधि॰ एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामिति नीरितं कर्मान्तरं तत्प्रकृतसमु
दायानुवादकं कर्मान्तरस्यादमावास्या द्वौ वेद्व्यहि देवता वा त्रैधीत्वादितो लभ्यानुवादत्वं न पश्यते वार्त्रघ्नी साम्भा गागव्यवस्थोक्तेन देवता यो
36 गोसन्नुषते पौर्णमासीषूक्तं वैकत्या अमेतत्पि समूहस्यादित्यसिहि: प्रयोजनं महास्थितिः पौर्णमास्यामिसुक्तिभ्यां त्रिके त्रिके विद्वान्कोवि
धो विध्याहृतिराग्नेयकादीनां विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरेषां गुणाः इदममावास्यायते एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजेत य एवं विद्वानमावास्यां
यजेतेति अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते न तु प्रकृतानुवादः आग्नेयादयः षड्यागा अनूद्यन्ते आग्नेयादयस्य कालसंयुक्तास्तस्मिन्प्रकरणे एव
मावास्यायते यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यावत्तावग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति तान्मा
मत्तमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यां प्रायच्छदिति ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्यः आग्नेया
दिभ्यो विद्वान्कर्तृविहितस्य कर्मणोन्यत्वमतिरेकाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते न च कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः ध्रौवाज्यसम्भवात् अ
त एवोक्तं ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवतामात्रवर्णिकी तस्य वक्तौ तु तत्ता यागो विधीयते एषयज्ञनेयति सर्वेभ्यो वा एतद्यज्ञायपरस्थितेयन्तु वा यामाज्यमिति राम॰
ध्रौवसमसाधारणत्वं च श्रुतं देवतायामात्रवर्णिकत्वमित्यमत्र चेतयं तस्माद्वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यामिति वार्त्रघ्नेप्राहृ ३६

न्वस्यैव चरुत्वे क्रमेणाकालद्वयोपेतकर्मणोर्विधीयेते तत्राग्निर्वृत्राणि जंघनदित्येको वार्त्रघ्नो मंत्रः त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा इत्य प
रः तेपारुक्ताग्नीषोमौ पौर्णमासदेवते एवमनेनतराम्नातयोः हविर्धानानुप्रक्तयोर्मन्त्रयोरुक्ताग्नीषोमावमावास्यादेवते ग्निम्या इन्द्रदेवतास्यां
रूपवत्वाद्यागान्तरमत्रविधीयते षड्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिददर्शनाद्द्विदेवताकमनर्थकं स्यात् केवलं तदानर्थक्यं किंतु
पा पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेत अमावास्याममावास्यायां यजेतेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् न चैतत्कालविधायकं यदाग्नेयपदसाधुत्वमिवाक्यैरेवतद्विधाना
त्कर्मान्तरत्वेनुकालविधानमिति स्यात्कर्मान्तरविधिरिति प्रथमः पक्षः अस्तां तावद्द्व्यदेवतानुविधिभिन्नितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते वार्त्रघ्नौ
वृधन्वत्सोमाज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् होत्रे मंत्रकांडे सामिधेनीरावाहननिगदस्मयाज्यमंत्रौ स्वाध्यायप्रपाठेनान्तरमाविनाज्यभागयोः
क्रमेण वार्त्रघ्नौ वृधन्वन्तौ चाम्नाते लिंगाच्चाग्निविषयसोमविषयत्वे च लभ्यते ततो लिंगक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते एवं वार्त्रघ्नौ पौ
र्णमास्यामिसाद्विवाक्यत्वविक्रमलक्षणयोराज्यभागयोर्मंत्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामात्रं चेष्टं न तु तत्कर्मांगतां तयोर्विदधाति
अतो द्रूपराहित्याद्द्विदेवताकं यत्कर्मान्तरविधायकं न भवति किं तर्हि सर्वेषु प्रकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकद्वयोः समुदायानुवाद इति नच कालवा
क्यैः पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् नचानुवादे व्यर्थः समुदायविहित
सिद्धेस्तत्प्रयोजनत्वात् तत्तत्प्रियोचदर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति समस्तस्यात्वात्क्षेयद्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते यस्तु
क्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्यामिसादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तं कालविधानार्थत्वेन स्यैकैकस्मिन्त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् आग्नेयोयं

दि

न्या॰मा॰ ३७

37

शुपांशुयाजाग्नीषोमीयाणांत्रयाणांपौर्णमासीकालविहितानांसहप्रयोगः पौर्णमास्यस्यनेनतृतीयैकवचनांतेनविधीयते एवमित
रत्रापि न तु विद्वद्वाक्यस्य कर्मांतरविधायकत्वाभावेपि तानुवादकत्वे तस्य यागविधायकत्वाभ्युपगमात् आग्नेयोष्टाकपाल इत्या
दिवाक्यानि विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेन्न तथासत्येकेनवाक्येनानेकगुणविध्यसंभवात्प्रति
गुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वेतु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः तस्मादाग्नेयादिवा
क्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकं किंचानुवादमन्तरेणाभ्युपगम्य कर्मांतरविधिवदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावोन
सिद्ध्येत् तथा हि समिधो यजति आघारमाघारयतीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्या
यां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ताश्च एतेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसंबं
धो बोधनीयः दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन परिणतव्यं विद्वद्वाक्यविहितेषु कर्मांतरेषु प्रयाजादयः आग्नेयादयश्चेत्येते
षड्विधत्वात्संभवात् तत्र सर्वेषां च फलसंबंधे राजसूयेपि पशुसोमवत्समप्राधान्यात्प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् तदभावे चानंगत्वात्तयो
र्दिविध्यंतिषाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात्समुदायद्वित्वेन द्विव
चनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसंबंधे प्राधान्ये प्रयाजादीनां तु गुणभावे सति न कोपि दोषः तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकम् च
तुर्थाधि॰ उपांशुयाजमंतरा यजतीत्येषोनुवादोऽर्थवादो वा विधिः विस्पष्टादिवाक्यैर्विस्पष्टविधेरस्यानुवादता जामिलोके रन्नालेउपांशुगुणकवि

राम॰ ३७

*गते ४

धो सार्थवादो विध्यादिस्तद्रूपश्चौवमंत्रतः इदमाम्नायते जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वंचौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमंतरा यजति वि
ष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति तत्र विध्यादिवाक्येषु वि
हितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेन्नैवं आग्नेयाग्नीषोमीययोः पुरोडाशयोर्नैरंतर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रमे त्रयप्रमा
मा सुरोडाशयोरंतराले किंचिद्विधित्सितं न त्वन्तराले गुणविशिष्टं विधेयं विध्यादिवाक्येषु प्रतीयते सर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधाय
कं तद्वाक्यं न चात्र यजतीति वर्तमानोपदेशः शंकनीयः पंचमलकारस्याश्रयणात् तत्रान्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणा
त्वान्न द्विशिष्टकर्मणा उपांशुयाजनामकत्वं सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मणि आद्येन वाक्येन विहिते विध्यादिवाक्यमर्थवादः स्यात्
न चात्र विहितयागानुवादेन देवता विधिः शंकनीयः समाधानत्वेन जामित्वदोषस्योपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहारात्
जामि वा इत्यादेरजामित्वायेत्यंतस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतेः न चैकस्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति न चात्र विधित्सित
स्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः ध्रौवस्य तद्रूपत्वात् नापि देवताया अभावः नाना शाखासूपांशुयाजक्रमे पठिते वैष्णवप्राजापत्याग्नीषो
मीयमंत्रैः विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात् तस्माद्यजतीत्यत्र द्विधा पदे पंचमो ऽधि० अग्निहोत्राघारवाक्यमनुवादोऽथवा
विधिः अरूपत्वान्नु दध्न इन्द्रवाक्ये नाक्रमनूद्यते गुणएष सिद्धो न दध्यादिर्गुणो दृष्टा विशिष्टता रूपं दध्यादि मंत्राभ्यामत्तोऽसौ गुणेन वि
धिः इदमाम्नायते अग्निहोत्रं जुहोति दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति तत्र इदमपरमाम्नायते आघारमाघारयति ऊर्ध्वमाघारयति

घा

द्वि

वर्लिकी ॥ आघारस्य वंद्रव्यदेवते उन्नेतव्ये । षष्ठाधिः ॥ यजत्यालभतीएतावनुवादौ विधीउताग्रहात्व [redacted] ५

न्या॰ मा॰ ३८ अनुमापारयतीति चतत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः आघारवाक्यं चोद्धृदिवाक्यविहितस्यानुले

तेह्यावाक्यं कर्मविधायकं कुतः द्रव्यदेवतालसणस्य यागरूपस्याभावादिति चेन्नत्रवक्तव्यं किं दध्यादिवाक्ये नगुणमात्रं विधीयते किंवा

गुणविशिष्टं कर्म नाद्यः अग्निहोत्रादिवाक्यस्योत्पन्नेन कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धेर्गुणपनुवादस्तुरः सा स्यगुणा

38 मात्रविधानस्यासंभवात् द्वितीये विधिगौरवं स्यात् नतु सत्यागनावपूर्वकेष्वग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकं तत्र दध्यादिपदे

लं भ्यते देवतातु मात्रैवं षतीस्मा म्याविहितेर्थेनुवादिनो नानुवादो। पुरोवादस्य पशुमालभ्यो रतो विधिः ग्रहणं सोमसंस्कारो वदानयमु

संस्क्रिया सोमेन यजेतेति अरूपेन तत्रैन्द्रवायवं गृह्णातीति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादीनि श्रुतानि शंवमग्नीषोमीयं पशुमाल

भेतेति अपेतन वरुदयस्यास्मेनवयति अथ जिह्वाया अथवक्षसः इत्यादीन्यपि श्रुतानि तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते ऐन्द्र

वायवादिशाति पदिके देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः यः पशुमा

लभेत समनेनानूद्यते इति माप्रभ्रमः सति हि परोवादे अनुवादो भवति नचात्र परोवादोस्ति सोमेन यजेते स्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य ग्रहणवा

क्यैष्प्रतीतेः नहि ग्रहणं यजनं भवति नापि तद्धितप्रत्ययाकारसः सोमलतानवतद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं तत्र तेन

गुरसमिति शकनीयं धारयागृह्णातीतिरसस्यैव प्रकृतत्वात् तथापशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोर्थो नावदानवाक्येष्प्रतीयते ततः राम

पुरोवादाभावेऽनुवादासंभवात् यजेतसालभतिभ्यां कर्मणी विधीयेते ग्रहणवाक्यैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते अव ३८

समुदायः सोमेन यजेतेत्यनेनानूद्यते तथा वदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतं ततोऽन्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते तदनुवादेन पश्वा

लंभवाक्ये ऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते तस्मात्स्वदान ५

दानवाक्यस्थपशुसंस्कारः सन्निमाधि० आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता एकत्वसंख्या ख्याताऽऽत्मसंख्या आह प्राप्रयाजवत् आख्यातमात्रेणोमा
नेसंख्यया बहुकर्मता आह षडेकादशत्वनुप्रयाजेगतस्य भावनात् ः पशून्सप्तदश प्राजापत्यानि इत्यत्र भाष्यकृद्विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः व
हुत्वोपनतपशुभिर्द्वियोगाद्भिन्नता तपश्चेतनकर्मैक्यं संख्यानात्र क्रियागता देवतासंगतस्य वतद्धितार्थस्य पश्चिमः बहुत्वसंगमात्रूपसंख्यया
तत्क्रियाभिदाति स्व आहुतीर्जुहोतीति अपेतत्र जुहोतीत्येनदाख्याते समिधो यजतीत्यादिश्व नाभ्यस्तं किंतु सकृदेवाम्नातं ततएकमिदं कर्म त्रित्वसं
ख्यातृतैषककर्मणा आह षट्सानेतव्याः पथाप्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्यापचानामेवप्रयाजानामाह ष्ट्रानीतानित्यहदिति प्रोक्तक्रमः किमिदमाख्यातपदान्त
रनिरपेक्षमेव कर्मैक्यप्रमाणाभृत पदान्तरान्वितेनाथ ः वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् द्वितीयत्रित्वसंख्याविशेषितेनाख्यातेन
कर्मबहुत्वं गम्यते प्रयाजानां नुपूर्वमेवपञ्चसंख्यावरुद्धत्वात् इष्टत्वमितरेणैकादशत्वं तु संपादइत्यत्वतद्विधितः पूर्वकर्मणाएकत्वसंख्यावरोधान्नास्ती
ति वैषम्यं तद्दृष्टत्रिकारोदाहरणं भाष्यकारेणानुमन्यते कर्मवाचिन आहुति शब्दस्य विशेषणान त्रिशब्देनकर्मबहुत्वस्य स्फुटतया एवंपशाव आ
प्यानात इदं त्वन्योदाहरणं सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां तत्प्राजापत्याः इति तद्धितस्य संतो बहुत्वो
पत्तापशवरणकेद्रव्ये तेनाद्रव्यैक्याद् द्वैतवशाच्च यागस्यरूपमभिन्नमिसेकमिदं कर्म यागुसप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता न तु पूर्वोदाहृतत्रित्व
संख्येव क्रियागता न तस्मात्कर्मभेदं प्रतिपादयतीति प्रोक्तक्रमः अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तेन प्रातिपदिकेन स्वार्थ
पश्वात्मकहितांतन प्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिर्देवताविशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायां उत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिवचने तत्र प्रत्ययमभा

बहु

त्व ये ४ पि

न्या॰ मा॰ ३८ विमाः द्वितीयाविभक्तेरेवतावन्नद्विनोत्पत्तिर्वेत्थं यामन्वयो नाभिकृतः पश्चादभ्यासेनो बहुवचनस्यैवं संततिः प्राजापत्येष्वनेनन्त द्वितां तत्प्राति
पदिकैनैकपशुद्रव्यमेकदेवतोपेतयागरूपं समर्प्यते तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनेन बहूविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते तस्मादत्र संख्यया
कर्मभेदः एवं सत्यष्टमेप्रस्मिन्नामाग्निसमदशायस्यानां मेकादशनिपशु गणाविकृतित्वमुपपद्यते अष्टमाधि॰ अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणाद्वा कर्म
39 वा पृथक्त्वगुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे स्येनसंस्तवः अथैष इति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दोऽन्नगवेदेतत्संख्यं वा सकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया अथैष श्रि
ज्योतिरित्यैष विश्वज्योतिरित्येष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते अत्र प्रकृते ज्योतिष्टोमे मेष ज्योतिरित्यनूद्यते स्मिन्सहस्र
श्रि दानलक्षणो गुणो विधीयत इति चेन्न प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथसमेनेन छिन्नत्वात् न चैवं सत्येष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दानुपपन्न इति वाच्यं
सन्निहितत्वं चिनैतच्छब्देनातीतसन्निहितस्य वागामिसन्निहितस्यापि परामर्शसंभवात्॰ आगामिसन्निहितश्च ज्योतिः शब्दार्थः स च ज्योतिः प्र
ष्टोमोऽतीतमपरामृशन् अपूर्वं संज्ञारूपत्वाच्च तेन किं विकर्माभिधत्ते तेन यथा पूर्वं च संख्यया कर्मभेदस्तथात्रापि संज्ञया कर्म विधीयते विश्वज्योतिः सर्व
ज्योतिः शब्दयोरप्ययमेवायोजनक्रमः नवमाधि॰ गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनेऽत्रेतिगुणाद्देवतानन्वयात् समुच्चयविकल्पतः आमिक्षास
न्निशिष्टत्वात्सबलात् तत्र वाजिनगुणोऽपि शपकर्मान्तरत्वं पृथग्वाजिदेवकं । तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते घ वै
नीभूतः पयः पिण्डः आमिक्षा जलं वाजिनं तत्रामिक्षाद्रव्यभाजो ये विश्वेदेवा उक्ताः ते वाजिनस्य देवनेनानूद्यन्ते वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तेनेति राम
प्यते तानन्नूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते नन्वत्र द्रव्यमामिक्षाद्रव्यगासहसमुच्चीयताविकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षारू ३८

पेणाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावाद्वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरस्याभावात्पतिततो द्रव्यदेवतालक्ष
णास्वरूपस्याभिन्नत्वात्कर्मान्तरं ॥ द॰ मा॰ धि॰ दधिहोमस्य कर्मत्वं गुणत्वं वा मन्त्रपूर्ववत् । निर्गुणत्वादग्निहोत्रस्य कोऽप्यधिको गुणः । दध्ना जुहोतीति श्रू
यते तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्यतस्मात्प्रकृतात्कर्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनावगम्यते यथा एवं च वाजिनद्रव्येण कर्माभिधेनन्तथा दधि
द्रव्येणापि चेन्नैवं यस्मात् यथा वैश्वदेवी यागस्त्वामिक्षागुणावरुद्धस्तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धमस्तु तन्निर्गुणत्वाद्गुणाकाङ्क्षितत्वात् तस्माद्दधिगुण
विधिः एवं पयसा जुहोति साविश्रुद्धद्रव्यपयो दध्यादीनां सर्वेषामनुत्पन्नशिष्टत्वात् समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रं निष्पद्येत ब्रीहियववद्विकल्प
कृ। एकादशाधि॰ यद्दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्र यथा गुणो वाभिधेयते कर्म धात्वर्थस्यावलिप्तत्वतः मत्वर्थयोगो वादिष्मानाम्मलकर्म फलायतु गुणाविधे फै वा
यो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्येत । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते तत्रेदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म नत्वत्र गुणविधिः कुतः इन्द्रियकामस्य तु क्तस्य म
फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रान्निष्पत्तेरिति चेन्नैवं कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनैन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसंगात् गुणविशिष्टक्रिया
वौ विधौ गौरवात्प्रकृतहोमानुवादेन प्रकृते क्रियाप्रसंगाद्गुणमात्रं तु फलाय विधीयते यद्यपि दध्ना जुहोतीति प्राप्तं तथापि फलसंबन्धानभावात् धात्वर्थस्या
नुफलत्वात्संभवतीति च नच अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात् ॥ द्वादशाधि॰ उक्तोऽग्निष्टुतमनन्तसवारवतीयसामहिरण्यवती
स्वस्तु कले नित्यं प्रयुक्तं पशुफलकामे परेव सा दिष्टा कर्मान्तर्गताः पूर्ववद्गुणाः । रेवतीवारवन्तीयसंबन्धात् पशुषु साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां मेवेधवाक्य
भिन्नत्वात्तेनोक्तगुणासंयुक्तमन्यत्कर्मोच्यते फले ॥ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामा

न्या० मा०
४०

यजेतेत्यस्य सन्निधौ श्रूयते एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति अस्यायमर्थः अग्निष्टोमस्य विकृतिरू-
पः कश्चिदेकाहोग्निष्टुन्नामकः स च षट्स्वपि स्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते अग्निष्टोमो ज्योतिरादीनां सप्तानां सोमसंस्थानामध्येग्निष्टो-
मसंस्थारूपत्वादग्निष्टोम इत्युच्यते प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयसाम गीयते तेन च साम्नाग्निष्टोमयागस्य समा-
प्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते तच्च प्रकृतौ यज्ञायज्ञावोग्नय इत्यस्यां योगूयाषचरस्तु गीयते अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्या-
सु तत्साम गातव्यं तच्च प्रकृताविवेकविशास्त्रोक्तं पशुकामस्य तु रेवतीषु सधमाद इत्याद्या रेवत्यस्तासु वारवन्तीयं साम गायेदिति तत्र ध
रेवती नामर्चां वारवन्तीयनाम्नः साम्नश्चायं सम्बन्धः सोयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनान्यव्या-
वर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः समर्पणात् यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृतेग्निहोत्रे दधि गुणो विहितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः
विषमो दृष्टान्तः दध्नो होमजनकत्वेन प्राप्तगुणबोधनीयं तस्य लोकतो वगन्तुं शक्यत्वात्फलसंबन्ध एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः इह
तु रेवत्याधारकवारवन्तीयसाम्नोग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वारो वाक्यभेदः तेन पशुफलकं
यथोक्तगुणविशिष्टकर्मान्तरमत्र विधीयते एतच्छब्दस्त्वेवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयौ त्रयोदशाधि० इष्टं यत्स्वर्ग
कामानां सोमान्तेऽभीरितं निषादानामपि हीष्टिः स्यादिति इष्ट्यादिकामिनां फलान्तरं किमिष्ट्यादिहीनादीनामुत हीनतेत्यभेदफलत्वं संमिन्नेति राम:
धनं चिनियमस्तत्फलान्तरं रेवतुर्थ्यां कुष्टिकमापहीषितिसोमरसफलं वृहिर्ष्यितु तथा विवर्द्धते नोक्त इष्ट्यन्तकामानामन्यत्वेप्रसमि ४०

40

+ स हीषिति निधनस्य च फलभूते वृष्टी भवतः तद्भावमेतन्नाम्ना हतीरुक्तिरिति प्राप्नुमः सौभरे ६

तथा नियमेपि चतुर्थ्यो बाला दर्थ्यादुपपद्यते ५ यो वृष्टिकामो यो ऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत सर्वे वै का-
मः सौभरमिति समाम्नाय पुनः समाम्नातं हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति
सौभरं नाम सामविशेषः निधनं नाम पंचभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य साम्नो ऽन्तिमो भागः तस्मिन्निधने हीषादयो विशेषाः
सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्यो न्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते कुतः हीषादिविधिका यो वृष्टि
कामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमय
ति तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते ततः सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिवि
धौ पुरुषो ऽभिज्ञायते ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयः त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरे ष्वधोच्येत
नूतनफलान्तराभावात् हीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थको ऽयं विधिरिति तत्र फ-
लत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादित्रितयमध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात् ताद-
र्थ्यं तु फलान्तराभावेपि सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते तस्मा
दयं निधनविशेषनियमः न विधिः इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पा
दः समाप्तः तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति रथन्तरे साम सौमे भवेद् बृहज्जगत्योरुताय
वशुक्राग्रयणाग्रग्रहाः स्तुताः रथन्तरादि संयुक्तमन्यकमो यवाग्रयणः गायत्रादिपुताः स्युर्वादन्यद्याव
द्वितो गुणेः सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ग्रहाग्रलेगुणत्वं व्याव हितस्तु परस्परं ३ ज्योतिष्टोम

41

प्रकरणे श्रूयते यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जग
त्सामा आग्रयणाग्रानिति तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते तस्मिंश्च यागे माध्यंदिने सवने पृ
ष्ठस्तोत्रे रथंतरबृहज्जगत्याख्यानि सामानि विकल्पेन विहितानि अभि त्वा शूर इत्यस्यां योनावुत्पन्नं रथंत
रं त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यामुत्पन्नं बृहत् जगतीछन्दस्कायामुत्पन्नं जगत् ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुणः आश्वि
नः शुक्रो मन्थ्याग्रयण उक्थ्यो ध्रुव इत्यादिनामकाः ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रह
णात् ग्रहा भवन्ति सोमयागस्य रथंतरसामोपेतत्वपक्षे एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं गृहीतव्यः बृहत्सा
मोपेतत्वपक्षे शुक्रः जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति त्रिष्वपि वाक्येषु तत्र प्रकृतो ज्योति
ष्टोमो गायत्र्यादिसामोपेतः तद्व्यावृत्त्यर्थमिह रथंतरादयो गुणाः श्रूयन्ते तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणो
पेतानि कर्माण्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः यदि रथंतरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणो
न्नयाज्ज्योतिष्टोमः समर्प्यते समर्पिते तस्मिन्नपूर्वे ग्रहाग्रत्वे गुणो विधीयते न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्यो
तिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति तस्य प्रातःसवनादौ गायत्र्यादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्या
पि सद्भावात् किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत् रथंतरबृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः रथंतरादयः पृ
ष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः तत्र रथंतरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते एवमितरत्रापि तस्माद्गुणविधिः ननु येऽत्र प्रकृ
तो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः न हि प्रकृतौ जगत्सामत्वमुत्पन्नं सामविहितमस्ति अत एव दशमाध्याये
पंचमपादस्य पंचदशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विकृतौ विषु ॥ राम

वन्नामकेमुख्येऽहनिव्यवस्थापितेवाऽहंतस्थापिनाग्रकाष्ठाद्विरोधः॥ आग्रयणाग्रत्ववाक्यंनकर्मान्तरविधायकंकिंत्वन्येनविहित
सोमप्रयोगेप्रत्रजगत्सामभवतितत्रगुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यप्रतिपाद्यत्वात् द्वितीयाधि० राजसूयप्रकरणेऽवेष्टिरवे
साख्याश्रुतात्रतुविप्रक्षत्रियविड्भेदाद्धविषांव्यत्ययः॥ क्रमेविप्रादेरनुवादः स्यात्प्राप्तणेवानुवादगीः ख्यस्यापत्रया
णांचराजत्वात्प्राप्तिरस्तिहिनराज्ययोगाद्राजत्वंहन्त्रियत्वेतुतंन्नुतः॥ अप्राप्तप्रापणात्तस्मान्नरपतेरतुल्यता राजसूय
प्रकरणेकाचिदिष्टिरवेष्टिर्नामिकाश्रूयते॥ आग्नेयमष्टाकपालंनिर्वपतिहिरण्यंदक्षिणाऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो
दक्षिणावैश्वदेवंचरुंपिशंगीपृष्ठौहीदक्षिणामैत्रावरुणामिक्षांवशादक्षिणाबार्हस्पत्यंचरुंशितिपृष्ठोदक्षिणेतित
स्यामेवेष्टौहविषांक्रमव्यत्ययःश्रूयतेयदिब्राह्मणोयजेतबार्हस्पत्यंमध्येनिधायाहुतिंहुत्वातमभिघारयेद्यदिराज
न्योऐन्द्रंयदिवैश्योवैश्व[illegible]देवमितितत्रपर्यायस्त्वाधिकरणेऐन्द्रायापवाग्रत्वंव्यवस्थापयितुंयदिशब्दप्रयुक्तेनवाक्येन
रथंतरनिमित्तत्वेनानूदितंएवमत्रापिपंचमस्थानेश्रूयमाणंबार्हस्पत्यचरुंमध्येतृतीयस्थानेस्थापयितुंयदिब्राह्म
णःस्यादिनिमित्तत्वेनानूद्यतेद्वितीयस्थानेश्रुतस्यैन्द्रस्यतृतीयस्थानेवस्थापयितुंयदिराजन्यःस्यादनुवादःवैश्वदेवस्य
तुस्वतएवतृतीयस्थानेश्रवणात्तन्मध्येनिधानविधिर्निसानुवादःननुराजकर्तृकेराजसूयेब्राह्मणवैश्ययोर्प्राप्त्य
इति भावान्नानुवादोयुक्तश्चेन्नतयोरपिराज्ययोगहेतुकतराजशब्दप्रयुक्तत्वादितिप्राप्तेब्रूमःराजशब्दःक्षत्रियजातौरूढोनतु
राज्ययोगस्तस्यप्रवृत्तिनिमित्तंप्रसुतराज्यशब्दस्यराज्ययोगःप्रवृत्तिनिमित्तंराजकर्तृकेमेतिविग्रहात्राजप्रतिपादिकस्यो
पस्थितस्ययविशेषविधानात्ब्राह्मणवैश्ययोःप्रजापालनेनराजशब्दःउपचरितःतस्मादवेष्टौब्राह्मणवैश्ययोरेवम
प्राप्तावनेनवचनेनप्राप्यतेननुराजसूयस्यराजकर्तृकत्वात्तदंतर्गतायाअवेष्टेरपितत्त्वात्तस्यांब्राह्मणवैश्य

वैध्या
र =
गर्भिणीः

योऽप्युपाणामप्युक्तमिति चेन्मैवं अंतरवेशेऽतदसंभवे विराजस्याहुतिः वपुस्यमानायामवेशेऽतत्संभवात् तस्मादत्र ब्राह्म
णादिकर्तृके य पयो कृगणविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयते इति नरथ्येतरादितुल्यत्वेऽपदिशस्तु निपातत्वादनर्थको ऽपी
तरवाची वाऽस्तु तत्रैव तृतीयाधिकरणमारचयति वसंते विप्रस्त्रादध्यात्त्रैवोपनयीत तन्मनुवादः प्रापत्त्वैवानु
वादः कालसिद्धये अंतरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठानसंभवात् तत्र्वैआधानोपनीतिप्राप्ताविप्राद्यपस्ततः लौकि
काग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पने कालविशेषादिविद्धकमतो प्राप्तविधीयते वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे
राजन्यः शरदि वैश्य इति श्रूयते वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति च तत्र वसंतादिकालविशेषविवि
धानेषु ब्राह्मणादयो नूद्यंते न च ते वा प्राप्त्यभावः कर्मानुष्ठानाय आवश्यकत्वात् न ह्यात्र साधारणस्तन्निम
नुष्ठानप्रकारज्ञापिको विद्यां च विना कर्मानुष्ठानं संभवति अग्निश्च नाधानमंतरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधा
नं कल्प्यति विद्या चोपनयनपूर्वकाध्यापनमंतरेणासंभवंती ब्राह्मणाद्युपनयने कल्पयतीति तत्र प्राप्तिरिति
चेन्मैवं लौकिकाग्नेहोतुं पुस्तकपाठेनापि गंतुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्रा
प्तेः तस्माद्वसंतादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने विधीयेते चतुर्थाधि यद्दाक्षायणय
ज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत्र कर्मान्तरं गुणो वोक्तदृशब्दो फलसिद्धये गुणस्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदो वा संज्ञया गुणोपस
विशेषाभ्यामावस्यारख्येन नाम तत्र २ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र दा
क्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद्गुणस्य लोके प्रसिद्ध्यभावाड्ड्रिदादिवद्वाजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादये

स्याप्रकृतः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको ज्ञेयो दाक्षायणयागः आवृत्तिप्रकार

स्या

स्तुहुं पौर्णमास्योपजनं तदेहुं अमावास्येष्टा इत्यादिवाक्यशेषाद् एवगम्यते ततो दध्यादिवत् असिद्धार्थत्वाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोः स्वर्गफलसिद्ध्य
र्थमाह्वान्मारब्धगुणविधिः न तु श्रिदादिवत् कर्मनामधेयं एवं साकंप्रस्थाय्येन यजेत पशुकाम इत्यापि द्रष्टव्यं अमावास्यायां हि द्वौ दोहौ संपाद्य
तस्मिन् दधिपयसोः कुम्भीनाम सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थाय्यः तद्युक्तोयं दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्था
य्यारब्धगुणो विधीयते पयमाधि० वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्येवं सौर्यं चरुं तथा निर्वपेद्ब्रह्मतेजार्थमीषामुष्टिनिरूप्ते पौर्णमास्यां श्वेतं चरुं किंवा यावत्कल्पित
कर्मणि फलार्थं द्रव्यापायो विशिष्टो विहितो विह श्वेतं वा पुरुषेणीयाया माग्नेयं चरुं विश्वे चरुगुणाश्चक्ष्याली निर्वापस्तु तदाश्रितः फलहानेन तत्कि
तुपाव स्वास्थित कर्मतत्त्वं स्यादिरूपं संपत्तेर्वायव्यायां गतार्थिका । ४ अनारभ्य दमाम्नायते वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति सौर्यं चरुं निर्वपेत् तत्र
ब्रह्मवर्चसकाम इति च तथा दर्शपौर्णमासयोरिदमाम्नातं ईषामालभेतेति चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति च ईषा शकटाङ्गं तां लांगलं रेखावहोर्धः काष्ठविशे
षः तस्याश्वालम्भः स्पर्शः तेनैतत्पौर्णमासगतमीषालम्भनं घृतस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतलक्षणो विधीयते तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना संस्पर्शमा
नत्वाद्वायव्यनाम भवति तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपणाम् न घ चरुगुणालेन विधीयते चरुः स्थाली सा च निर्वापस्याश्रयः निरूप्तस्य हविषः आग्नेयत्वत्तथा सूर्य
वत्प्रभासंबन्धात्सौर्यत्वं भूतिब्रह्मवर्चसफले च सर्वकामिके दर्शपौर्णमासयोः पूर्वस्मिन् हृदि गुणानन्वये तेन तस्मात् गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः न हि फलप
दयोर्नित्यवस्तुतयोः संभवत्प्रयोजनयोः स्वपासिकानुवादत्वमानर्थक्यं चाऽऽके तस्मात् गुणफलविशिष्टकर्मान्तरे विधीयेते तदापि यागस्याश्र
वणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यथावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानत्वा

न्या॰मा॰ रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वा रपि तु मध्यकत्वात्तद्द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरभ्युपगंतव्यः भूतिकामो वायव्यमालभेत तेन पशुना यजेत ब्र
४३ ह्मवर्चसकामः सौर्यं चरुं रागाय जेतेत्येवंविधोर्थः सिद्धो विधिः द्रव्यदेवतासंबंधकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्तव्यता विधावालभनिर्वाप
योर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत् अनुवाद इति ब्रूमः तस्मात्स्त्वार्थिकी निर्वापालंभावंतरेण तन्न यागासिद्धेः तस्माद्यागविधिरिति राद्धांतः
षष्ठाधि॰ वत्सालंभोपजिस्पर्शो वा वायव्यादिवद्यजिः स्पर्शः सोहवराहिसात्संस्कारः प्रायपाठतः अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते वत्सं मा
43 लभेतेति तत्र विमतो वत्सालंभो यजिः स्यात् प्राणिद्रव्यकालंभत्वात् वायव्यालंभवदिति चेन्न देवतारहितत्वेन तद्धेष्ययात् किंचाप्रायं वत्सालंभोग्निहो
त्रागसंस्कारः तत्प्रायपठितत्वादितरसंस्कारवत् तस्मात्स्पर्शमात्रविधिः सप्तमाधि॰ चरुर्भवतीति नैवारउपधेयश्चरुर्भवतीति यागः स्यादुपधानं वा
यागः शेषात्कदेवतः यागत्वानिश्चये शेषोन्नापेक्ष्यो नापयजिः कुतः किंत्वपधानमात्रं त्वपावदुक्तं चरोस्थितेः ३ अग्नेर्व्यो श्रूयते नैवारश्चरुर्भवतीति चरु
मुपदधातीति च तत्र नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते न तत्र देवताया अभावः इहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषे देवतासिद्धेः उप
धाने तूपयोगाय पूर्वकस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृदादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषवलाद्देवताक्लृप्तिः
इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते अष्टमाधि॰ पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यसौ
यागो गुणो वा यागः स्याद्द्रव्यावधानतः १ मत्समितातमालभ्य मन्त्रेणोत्सर्गाशुकृतः गुणार्थं पर्यग्निकृतसांग्रवकृत्वा त्रानिष्टत्वेपरत उत्सर्गापरिसंख्या ४२
वचोत्सर्गाद्यागविधौ सति पर्यग्निकरणान्ता कुर्वीतेति स्पष्टोपकारतः २ त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्य समाम्नातं पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृ

जतीतितत्रपर्यग्निकृतशब्देनसंस्कृतपशुद्रव्यस्यपात्नीवतशब्देनपात्नीवन्नामकदेवतासंबंधस्यचप्रतीयमानत्वाद्यागविधिः एवंसतिपर्य
ग्निकृतपात्नीवतशब्दयोरुभयोरवहितान्वयोरनयोस्तेसिद्धांततोपर्यग्निकृतमुत्सृजतीत्यन्वयंवाक्यंतितत्रायमवहितान्वयोद्वारः तस्माद्यागपशुवद्या
गविधिरितिशास्त्रक्रमः अनारभ्याधीतत्वान्नास्तिवाक्यस्यप्रकृतपशुसंनिधानाद्दुर्बलत्वमपेक्षितेनप्रकृतः पशुःपात्नीवतक्रतेनप्रत्यभिज्ञापयतेनमनूद्यप त२१
र्यग्निकृतशब्देनोत्सृजतीत्यनेनपर्यग्निकरणत्यागगुणोविधीयते नचप्रकृतिगतस्यपर्यग्निकरणस्यविकृतौचोदकेनप्राप्तत्वादनर्थकोऽयं
विधिरितिवाच्यंउपरितनांगानामनुत्कर्षविधिप्रयोजनत्वात् नन्वेवंसतिपरिसंख्यास्यात्तस्यांचदोषत्रयदुष्टत्वात्स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारःप्राप्तबाधश्चेति
त्रयोदोषाः पर्यग्निकरणवाक्यस्यार्थोविधिस्तदुपरतम्भार्थोनिषेधःस्वीकृतश्चचोदकप्राप्तोपरितनाङ्गानिबाध्येरन् मैवंपर्यग्निकरणोत्तरभाविनांम
ङ्गानामनुष्ठानानीत्यतस्तत्परिसंख्यायामनङ्गीकारात् कथंतर्हितन्निवृत्तिः आर्थिकीतिब्रूमः चोदकप्रवृत्तेःप्रागेवायंविधिःप्रवर्ततेप्रत्यक्षोपदेश
श्री स्यशीघ्रबुद्धिजनकत्वात्कल्पनात्तदर्थात्प्रबलत्वात् तथाचसमुपदिष्टैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षायांविकृतौचोदकस्याप्रवृत्तेरवोपरितनानामङ्गानांनप्राप्तिस्तेनचो
देनप्राप्तेनपर्यग्निकरणानन्तरभाविनामङ्गानामप्राप्तिरितिवाच्यं विधीयमानस्यपर्यग्निकरणस्यान्यतनत्वेसत्युपकारकस्यनापूर्वस्यप्रकृतावुपलब्धेरुपका
रपर्यग्निकरणंतत्स्वस्थानेस्यैवात्रविधेयत्वात्प्रकृतौचप्राचीनाङ्गानन्तरभाविनांवोपकारः कृत्स्नस्यात्रापिनादृशस्यैवविधानात्पर्यग्निकरणा
न्तारीतिः सिद्धान्तिएवंचसत्युत्सृजतीत्यनेनपर्यग्निकृतपर्यग्निकरणविधानार्थंसिद्धंउपरितनांगानांत्यागोऽधातुनानूद्यतेनतेदवमत्रगुणविधिः
नवमाधि० पदद्यंसंगृहीतेतिगृहस्थास्तुश्रितिवद्वयंतद्यागोवागुणोगायाः स्याद्दशमंशुनामतः ग्रहयोरेवनामस्याद्राद्यन्ततपि द्विधितयोः

न्या॰मा॰ ४७ गुणोत तस्यवाक्येनज्योतिष्टोमाभिगामिता २ अनारभ्याश्रूयते एषवैहविषाहविर्यजति योदाभ्यंगृहीत्वासोमाययजतइति परावाएतस्यायुः
प्राणएति योंशुंगृह्णातीति चात्रादाभ्यांशुग्रहौश्रूयेते तिरात्रिवत्तत्र पूर्वेनामत्वान्नाम्नासोमकार्योयागोयजतस्मात्तेनविधीयते अंशुमिमंत्र्ययजेतेत्य
वशोपिनामविशेषवत्त्वाद्देवापूर्ववद्यागविधिः नचात्रद्रव्यदेवतयोरभावः ग्रहशब्देनज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतेस्तद्धर्मविधानात्तद्देवतानिर्देशान्नतस्मिन्दे
रितिप्राप्तेब्रूमः भवत्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वं तेनामनीग्रहयोरेवप्रसिद्धेनतु यागयोः गृहीत्वेतिशब्दस्यानन्तरमेवपाठात् यजतिस्तुव्यवहितः ना
44 मशब्दोपि यजिरंशुवाक्येनास्ति तस्माद्ग्रहयोरेवात्रविधिः ग्रहणंचज्योतिष्टोमगतसोमरसस्यसंस्काररूपोगुणः तद्वापद्ग्रहणसमानत्वात् एवमत्र
नप्रकृतज्योतिष्टोमस्तूयापितत्संबंधिग्रहणद्वारावाक्याज्ज्योतिष्टोमप्रकरणमित्यंवगतम् एवंसोमायदाभ्यंगृहीत्वेतिनिर्दिश्यते अथयदुक्तंत्रिरात्रिपारायणषष्ठके
३ षष्ठप्रपाठकेप्रकरणे विनियोजकवाक्याद्दृष्टवंतस्माज्ज्योतिष्टोमगुणविधिः दशमाधि॰ अग्निचित्तनद्व्यस्ययागोवासंस्कृतियजिः लिंगे
नयागनामत्वाद्यजिनाचानुवादतः १ रूपद्व्यस्यनामेतद्वन्हेरायानवचितिः संस्कृतिसंस्कृतेवन्हावग्निष्टोमाविधीयते २ । यएवंविद्वानग्निंचि
नुतइत्येवंविधायश्रूयते अथातोग्निमग्निष्टोमेनानुयजंतितमुक्थ्येन तंषोडशिनातमतिरात्रेणेत्यादि । अत्राग्निशब्दोयागवाचीस्तोत्रशस्त्रादि
कृत्लिंगस्यश्रूयमाणत्वात् तच्चलिंगमेवंश्रूयते आग्नेःस्तोत्रं आग्नेःशस्त्रमितिषडुपसदोग्नेश्चित्यस्यभवंतीतिच यदिलिंगंप्रापकायेसंतर्हियानि
नानदनुवादः प्रापकास्तु अग्निमग्निष्टोमेनानुयजंतीत्यतस्मिन्वाक्ये ऽग्निंयजतीतियजिसामानाधिकरण्यादपानुयजंतीतिवद्यागनामत्वेप्राप्ते राम॰
चयतानशब्दस्याग्निशब्देनान्वयादग्नेर्ज्योतिष्टोमस्यचितस्याग्नेः प्रयोजनेसत्यग्निष्टोमस्यानुयजनेसंभवतिदेवदत्तमनुगच्छतियत्तस्त्वरस ४७

त्रैदेवदर्शनपूर्णमासयोरागमनदर्शनात् तस्मादग्निंचिन्वीत इत्यत्राग्निनामको यागोख्यातेन विधीयते चिनोतिस्त्विष्टकाभिरग्निं चिन्वीत इति वाक्यान्तरस्य चयनस्य
सोमयागविकृतित्वेनान्तस्य ग्रहसमुदायस्येवाग्नेर्वा दूरतिमात्रत्वम: अग्निशब्दस्य चाग्निद्रव्यमात्रे प्रसिद्धेः प्रत्यक्षमतपालिंगाद्विकल्पायागवाचि
त्वाद्वितीयमिति न यागनामत्वेन चात्र यागरूपमस्ति द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः अतोग्निमादधीतेत्युक्ताधानवदग्निं चिन्वीत इत्युक्ते चयनमग्निद्रव्यसंस्कार
: न चैवं सत्यस्य विनियोगाभावः अग्निमग्निष्टोमेनयजन्तरस्याहितायैरग्निष्टोमादौ विनियोगात् तस्मात्संस्कारविधिः ॥ एकादशाधि॰ मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्नि
होत्रगुणाम्नानमेवाग्नेयः अनूद्यप्राप्तकर्म्मात्रमासोयामतो विधीयते उपसन्मिश्रस्त्वरितत्वे तितिनिसतासामसंभवात् अनेकस्य विधेश्चान्यत्कर्मप्रकरणा
न्तरात्वे कुण्डपायिनामयनेऽप्यते मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति अत्र श्रोतं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासगुणसह गुणोऽप्राप्त
त्वाद्विधीयत इति चेन्नैवं किं मासमेव विधीयत उतोपसन्मिश्रस्त्वरितत्वेसुक्ताउपसदोपि नाद्यः उपसदामपि नित्याग्निहोत्रधारिणः नाराहित्वमतो विधा
तव्यत्वात् न द्वितीयः प्रोक्तदोषकर्मणापनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः ननु मासस्यैव हि गुणविधिः कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः
नैवं नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणं अत्र सन्निहितत्वात् अयनत्वेन तत्प्रकरणं अयनेमाराभ्याधीतत्वात् कातर्हि नित्याग्निहोत्रे विधिशंकेति चेत्तत्प्रकरणा
म्नातमर्थकत्वेप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणादेशाशंकाभवति सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृतान्नत्वामर्जितस्ततः सिद्धं प्रकरणभेदेनिराकृतेप्रकरणे
कायात्वेन गुणविधाप्यसिद्धेरेतस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तो निरूढापाततदवस्थः प्रकरणभेदान्नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिन्नमित्यग्निहोत्रशब्दोपि
मातिदेशार्थः इति सप्तमे वक्ष्यते तत्र उपसन्मासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते तेनोवाजिनमामनगुणाभेदात्कर्मभेदोनप्रकरणभेदादितिच न्त्रै

न्या॰मा॰ ४५ यस्मात् उपादेयत्वपाविषेयो गुणो वाजिनं मासस्तनुपादेयद्रव्यकं वैषम्यं द्रव्यत्वेन रूपान्तरगते वाजिनं मासेनानतेयत्त परत्रैव वैषम्यं परमार्थेन स्त्व
त्वप्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणउपोद्बलयति ततः प्रकरणान्तरमेव त्रत्र कर्मभेदहेतुः द्वाशपाधि॰ अष्टाकपालमाग्नेयं कुर्यात् कामः आह
ते फलैकमोमहाफलेभानान्तर्वेनापाप्रवेशनात् मासमृन्निन्दान्यप्रकरणकर्मान्तरप्रसन्निधिः अनारभ्याधीतमेतद्रूपं लभ्यनमीमांसते २ अनारभ्या
धीते आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः इतिरुक्कामस्तेजस्कामः अवेष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतत्वमाग्नेययागमनूद्यतत्रतेजस्काम
45 रूपं फलं विधीयते कुतः वाक्येनाग्नेयफलसंबंधस्य भासमानत्वात् न च पूर्वोक्तमासाग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वे वैषम्यात् तत्राप्येनमारभ्याधीतत्वा
दन्तिमप्रकरणान्तरत्वं इह त्वनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव नास्तीति कुतो प्रकरणान्तरत्वं किं च मासानुपादेयः अग्निहोत्राजसाराणां पादपि गुणप्रश
वयत्वात् फलेतूपादेये हृ दर्शपौर्णमासिकाग्नेयानुसारेणाते जसः कामयितृशक्यत्वात् तस्मात्फलविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः प्रकरणान्तरत्वाभावे
प्यनारभ्याधीतत्वात् सन्निधिरस्त्येव प्रमाणवाक्यकर्मविनियनोचाग्राजिनन्यायेन कर्मभेदः अष्टाकपालत्वाग्निदेवतात्मनो रूपसाम्येऽप्येक वि
धत्वात्यदि प्रकरणान्तरत्वमप्यसन्निधिकृतमिस्सन्निधिरेव मासाग्निहोत्रकर्मभेदहेतुः तर्हि तन्यायवात्येप्येवोत्तु फलं च मासवदनुपादेयं अन्यथा
साधनवद्रूपफलप्रमाणात् कामनाविषयसौदर्यज्ञानात्वतराणोसंघतेनेनृविधिः अवणात्यपवते यद्यधिकरणपान्नाय भेदः यदिवान्यापि वंस
वेयात्तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरं काम्येष्टिकाण्डपठितेष्वैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिष्वयमेवन्यायो द्रष्टव्यः ३ पाद॰श॰अधि॰ यजेत स राम
मेषौर्णमास्यामावस्यायां स्वर्गकामः तथा अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽथवा गुणः विधुणादानयोरैक्यात् दृशादेरनुपतितः आवरणे के कर्मविधीतम्॰ ४५

दः पुनरुक्तितः देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्नैयेकत्तान्तयोः पुरुषशाहृत्याश्रितित्वात्पुनरुक्तत्वात्तन्नूयते ३ दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमि
त्तान्याम्नायन्ते समेयजेत पौर्णमास्यां यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति श्रवेष्टिप्रकरणे फलमाम्नातं न च यो ऽन्नाद्यकामः यजेयेदिति श्रा
द्दिशब्देन सत्कोराग्रहीतः स च दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाम्नातः शेषं स्विष्टकृते समवद्यतीति तन्त्रे देशकालनिमित्तफलसंस्कार्याश्चानुष्ठेयत्वादनुपा
देयाः अतएव न विधेयाः उपादानविधिशब्दोपयोः पर्यायत्वात् ततः कर्मविधिरिस्वरूपमप्येयं तत्र प्रकरणान्तरो दर्शादेः पूर्वविहितस्यैवेमितिवाक्यैः पु
नर्विधाने सन्निधापयन्तीत्यादि वरस्मात् आद्वे च कर्मभेद इति योगसूत्रम् देशादीनाम विधेयत्वेपि विहितकर्मणामहं तेषां संबंधो विधीयतां मत्वकर्मेव स्व
र्वं विहितरूपमात्माद्विधिमर्हेति यदुक्तमुपादानविधिशब्दोपर्यायविविततदसत् अप्रवृत्तप्रवर्तने विधानेतन्तपुरुषविषयः शब्दव्यापारः अनव
स्थितस्यानुष्ठानमुपादानं तत्तु कर्मविषयः पुरुषव्यापार इति महान्भेदः योपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सोपि देशादिसंबंधविधानेन कर्मोगेवाद्रेइति न कर्मभेद
मावहतिसन्निधापयन्तीत्यादि विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासंभवात्पुनर्विधानेन भेदहेतुरितिचेधम्यम् चतुर्दशाधि० दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्तः आग्ने
यः केवलोप्यसौ दर्शपौर्णिमावाक्याभ्यां कर्मास्मद्वानुवादगीः आग्नेयादि कर्मत्वं दर्शद्वौ हि प्रयुज्यन्तां एकत्वमप्यभिज्ञानादनूद्यते द्वाग्नस्तुतिः २
यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विहिते तदाग्नेयो ऽष्टाकपालोमावास्यायां भवतीत्यस्मिन्काले पु
नर्विहितेऽत्रावशेषपुनः श्रुतिलक्षणानाभ्यासेन प्रयाजभ्यामिव भेदः तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकालेऽपि द्विःप्रयोग इति चेन्नैवं प्रत्यभिज्ञानादाग्ने
यस्य कालेऽसत्येककालत्वात्कस्याप्यनुवादकत्वान्न चानुवादोऽनर्थः विधेयद्वाग्नस्तुत्यर्थत्वात् यद्याग्नेयोऽष्टाकपालोमावास्यायां भवतीति तथा

द्वि
न्या॰मा॰
४६

46

पिनकेवलेनाग्निना साध्यं भवतीदं इष्टसहितोऽग्निः समीचीनतरः तस्मादिष्टान्तस्थः कर्तव्य इति विधेयस्तुतिः प्रयाजेष्वेव सम्यक्तत्क्रमेवानुसंधेयम् ॥
इति श्रीमाधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति यावज्जीवं जुहोतीति विधेः
कर्मणि पुंसि वा कालत्वात्कर्मधर्मो नं काम्यकः प्रयुक्तेनैककालत्वाज्जीवनेनेत न निमित्तप्रविभागतः काम्यप्रयोगाभिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः १
वह्वृचब्राह्मणे श्रूयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र यावज्जीवशब्दो मरणावधिकालपरः तत्कालसंबंधश्च प्रकृतेन काम्येऽग्निहोत्रे सर्वमस्मा-
मत्वाज्जुहोतीत्यस्त्वाश्रितकर्मणि विधीयते तत्र यथा मासमप्यवाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वाभावेन याकारा त्वविहितः कम्यप्रयोगाकरणोऽग्नि-
होत्रस्य सर्वं स्मतिसंचकाम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः सकृदनुष्ठानस्याग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यनेनैव सिद्धत्वात् यावज्जीवेत्यस्य कालविधे-
र्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्तस्मादयं काम्यकर्मणोऽभ्यासमिद्ध्यै कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः किन्तु जीवनस्य कः वा
आर्थस्तु कालो जीवनेन च जीवनेन कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं तस्य पुरुषधर्मत्वात स[redacted]च पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयो-
गो विधीयते न चात्र कर्मभेदः तद्वाचिनो शब्दान्तरादीनामभावात् न चाभ्यासस्तद्धेतुः निमित्तविशेषसम्बन्धेनाविशेषणेन श्रुतेरभावात् अतः
प्रयोगभेदः पर्यवस्यति जीवनस्य च निमित्तत्वात् निमित्ते नैमित्तिकस्य प्रयोगान्नित्यत्वमर्थसिद्धं न च जीवनं तेरं तेषु काम्यप्रयोगेनैरन्तर्यो-
पत्तिः सायंप्रातः काले योर्विहितत्वात् तस्माज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगो भिन्नो द्वितीयाधि॰ शाखाभेदात्कर्मभेदोऽनवात्र राम॰
कर्माभिधेतेदृष्टं काठकनामादिवहुभेदे स्यकारणं ग्रंथद्वारादिनास्येते पुंस्पंते भेदेहतव रूपादिप्रसभिज्ञानादभिन्नं कर्मगम्यते २ काठक ४६

कारीरवमाध्यंदिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्मैकं तत्तच्छाखाभेदात्कर्म भिद्यते कुतः भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपल
भ्यमानत्वात् काठककारीरकादिको नामभेदः कारीरीवाक्यान्यधीयानाः केचित् भूमौ भोजनमाचरंति शाखान्तराध्यायिनो नाचरंतीति ध
र्मभेदः एकस्यां शाखायामधीता इषे त्वेत्यादयो मंत्राः पलाशशाखाछेदनादयः क्रियाः शाखान्तरेऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः एवमन्यत्वादयो भेद
हेतव उदाहार्याः नस्यत्वात्पृथगननुष्ठानेन सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यं तस्माच्छाखाभेदेन कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः रूपाद्यभेदा
देकं कर्म आग्नेयाष्टाकपालादिद्रव्यागरूपं पदेवं कस्यां शाखायां तदेवाम्नातोपलभ्यते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति प्रागरूपः पुरुषव्यापारश्चैक
विधः दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामाप्येकं स्वर्गकाम इति फलसंबंधोऽप्येकः तस्माद्भिन्नकर्मपरं प्रत्युपसंहर्तव्य स्वन्यथासंगच्छते काठकादिकं ज्यो
तिरादिवन्न कर्मनाम काठकेनाम्प्रोक्ते तत्र प्रवचनात् काठकमधीतमिति प्रयोगात् पृथग्नामेसवगात्त भूभोजनादिरध्ययनधर्मः पुनरुक्तिरध्येत
भेदान्न दुष्यति अस्माप्रयोगापि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते तस्मादनन्यथासिद्धरूपमसभिज्ञाना शाखाभेदेऽपि
कर्म न भिद्यते ॥ इति श्रीमाधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः १ ॥

१२
वि

क्र
प्रथँद्वितीयौँध्यायौ

म ३ १२६०.

जैमिनिन्यायमालाद्वितीयाध्यायः

39 19